

Revitalizace historických objektů

zámek v Kamenici nad Lipou

Jan Ševela

Bakalářská práce
2005

Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně
Fakulta multimediálních komunikací

ABSTRAKT

Revitalizace historických objektů, tedy jakési znovuoživení, je velice delikátní úkol. A proto se k němu musí přistupovat s největší obezřetností. Mnoho revitalizací totiž nejen oživí samotný objekt, jehož se ho přímo dotýká, nýbrž i prostředí ho obklopující, nejen přímé, ale i nepřímo sousedící, tedy možno říci, že díky renovacím se mění celkový dojem, působení. Ať už na oko diváka-návštěvníka, či pouze procházejícího.

V této práci jsem se zaměřil na znovuoživení zámku v Kamenici nad Lipou, dříve sloužícího jako dětská ozdravovna, dnes využívaného pro sbírky Uměleckoprůmyslového muzea a muzea města Kamenice nad Lipou.

ABSTRACT

The revitalisation of historical buildings is very delicate matter. Because many revitalisation can also change-rebirth not only the look of building itself but also might influence surroundings and even a whole look of the location. Therefore it should be dealt according this importance.

Aim of this work is to draw up rebirth of the Kamenice nad Lipou castle for collections of Prague Museum of decorative Arts.

Chtěl bych zde poděkovat panu akad.arch Karlu Lapkovi za vedení při práci a panu ing.arch. Janu Adámkovi za poskytnutí cenných informací, rad a materiálů při psaní této práce.

OBSAH

ÚVOD	6
1 Revitalizace historických objektů	8
1.1 Z nádraží muzeem-Musée d'Orsay	8
1.2 Z kolejí muzeem- České muzeum umění	11
2 Zámek kamenice nad lipou	14
2.1 Historie zámku Kamenice nad Lipou	14
2.1.1 Dětská ozdravovna	15
2.2 Charakteristika zámku	16
2.3 Revitalizace zámku Kamenice nad Lipou	17
2.3.1 Památkové zhodnocení	17
2.3.2 Koncepce využití	18
2.3.3 Zásady řešení	19
2.3.4 Stav po převzetí objektu a následná renovace	19
2.4 Co bude následovat	30
ZÁVĚR	31
seznam použité literatury	32

ÚVOD

Užitná hodnota staveb je snadno pochopitelná, a proto i zřejmá většině dospělých lidí. Již vzhledem ke změnám nároků na užívání, natož pak při změně funkce a dožití použitých materiálů, je spojena budoucnost každé starší stavby s větším či menším stavebním zásahem. Architektura se dotýká každého z nás, denně ji setkáváme, dá se tedy říct, že architektura je nejveřejnější formou ze spektra umělecké činnosti. Je bezprostřední součástí našeho života, jež komentujeme, tleskáme, podaří-li se novému projektantovi tvůrčím způsobem posílit a doplnit užitné a estetické hodnoty významné starší architektury. Jsme pobouřeni zbytečným odstraněním starší veřejné stavby a měli bychom nelibě nést nekvalitu některých veřejných novostaveb nebo rozsáhlých rekonstrukcí.

Ochrana památek (ve smyslu jejich fyzické ochrany) patří k projevům moderní civilizace, která vychází z novodobé mentality evropského kulturního okruhu. Připomeňme si myšlenkové zdroje, z nichž asi kvasilo téma ochrany památek : konzervatismus, romantismus, povědomí o hodnotě minulosti a ocenění jejich autentických dokladů, patriarchální snaha předat „svůj“ svět potomkům. Ovšem zachovat (konzervovat či revitalizovat) „staré“ pro příští generace není snadné, je totiž důležité uvědomit si různorodost zdrojů a z toho plynoucí komplikovanost problému a v neposlední řadě i různost postojů jednotlivců k danému problému, ať už jde o profesní památkáře nebo architekty. JAK se postavit k novému zásahu do stavební památky? Ptáme se po smyslu této činnosti: oč nám vlastně jde při ochraně stavebních památek? Architektonické dílo můžeme vnímat a chránit jako umělecký předmět (v tom případě se naše požadavky koncepčně nebudou lišit od požadavků na ochranu uměleckých malířských nebo sochařských děl, naší snahou bude uchování autenticity dochovaného díla ve smyslu myšlenky, formy, materiálu a prožitého času), eventuálně ho můžeme vnímat a chránit jako část většího uměleckého díla - tím bude v případě architektury ucelený architektonický komplex, nebo urbanistický komplex (na jeho jednotlivé části budeme klást jiná měřítka, půjde nám především o věrohodnost a působení celku, nikoli o dílčí formu a materiál). Architektonické dílo však můžeme také vnímat a chránit nikoli jako přímý umělecký artefakt, nýbrž jako uměleckou myšlenku převedenou do dočasné hmoty (a budeme si více vážit formy; materiálu omezeněji pouze s ohledem na jeho relativně krátkodobou hodnotu stárí). Nebudeme se tedy rozpakovat před rozsáhlou výměnou dožitého materiálu a neměli bychom se rozpakovat ani před vstupem jiných uměleckých myšlenek do díla, které budeme

vnímat jako otevřenou strukturu. Nemusíme však nutně vnímat architekturu pouze jako umělecké dílo, abychom ji prohlásili za památku. K tomu nám postačí její vztah k minulosti a památku můžeme brát jako její doklad (se stavebním zásahem tu budeme mít menší problém, protože dokladem pro většinu bývá jen forma, jen pro menšinu je to i dochovaný stav hmoty, některé stopy stáří vnímáme jako zušlechťující, jiné považujeme za dehonestující atd.).

1 REVITALIZACE HISTORICKÝCH OBJEKTŮ

Obnova starých objektů za účelem jejich zachrany, zachování je často spojena s konverzí takových staveb na muzea, galerie, ubytovací zařízení, nebo centra obchodu, tedy funkce zcela jiné než k jakým byly původně stavěny. Nejvíce bývají takto znovu obnovovány objekty průmyslové. K nejznámějším průmyslovým objektům, sloužícím umění, jistě patří Musée d'Orsay v Paříži či Tate gallery Londýn (ale i náš Veletržní Palác). Z posledních let pak MAC's Musée des Arts Contemporains v Belgii (rok 2002, architekt Pierre Hebbelinck), bývalá tovární hala z roku 1821.

Za stavby světské a církevní pak jmenujme přestavbu městských lázní s bazénem v Roubaix (z roku 1932) na Muzeum výtvarného umění a průmyslu města Roubaix od Jean Paul Philippona, přestavbu vojenské nemocnice z 18. století v Cartagene ve Španělsku na universitu- Universitat Politècnica de Cartagena od Martina Lejarraga (rok 2002) či přeměnu bývalého kláštera v Santa Maria do Bouro v Amares v severním Portugalsku na luxusní hotel (rok 1997, architekti Eduardo Souto de Moura a Humberto Lieira).

Dříve než přejdeme k revitalizaci kamenického zámku se v této práci budu věnovat dvěma objektům, které fungují či v nejbližší době budou fungovat jako galerie moderního umění, avšak původní funkce těchto staveb byla zcela odlišná. A to Musée d'Orsay v Paříži (bývalé nádraží) a České muzeum výtvarných umění v Kutné Hoře (bývalá jezuitská kolej).

1.1 Z nádraží muzeem- Musée d'Orsay

Roku 1810 nechal Napoleon vystavět Ministerstvo zahraničních věcí, později Revizní kancelář a Státní rada – obrovská těžkopádná stavba podobající se římským palácům s těžkopádným interiérem. Tato stavba těžila ze své výzdoby od známých umělců, včetně Théodore Chassériau, obraz tří alegorií (Války, Míru a Komerce), jenž je umístěn na stěně podél schodiště. 24.května r.1871, kdy vyvrcholily krvavé události Komuny, byla stavba zničena požárem a zbylé části Chassériauovo díla byly sundány ze zdi a přemístěny do Louveru. Budova státní rady zůstala nepovšimnuta až do r.1898, postupem času kolem této ruiny vyrostla „divoký prales“, přijímající pyl exotických rostlin pěstovaných ve skleníku sousední rezidence. Po více než 30 let zůstala památka napoleonských ponechána zubu času.

Změna nastala až roku 1900, kdy se v Paříži konala Světová výstava, dopravní společnost

Orleans zažádala, kvůli přetížení a nevhodnému umístění (daleko od centra), o postavení nového nádraží, respektive konečné stanici. Mnoho lidí se obávalo, že jedna z nejkrásnějších částí Paříže bude navždy znetvořena hlučnou, špinavou, industriální budovou. Pro vypracování projektu byli proto pozváni tři nejrespektovanější francouzští architekti – Emile Bénard, Lucien Magne a Victor Laloux, kterého projekt byl nakonec zvolen. Laloux musel navrhnout budovu, která dokázala pojmout ohromné množství lidí, a která mohla být začleněna do samotného srdce historické Paříže. Za tímto účelem byla velká, 32m vysoká, průmyslová konstrukce z železa a skla zamaskována impozantní kamennou fasádou. Stavba postupovala velice rychle, a to díky dvousměnnému provozu – přes den na ní pracovalo kolem tří set dělníků a přes noc osmdesát. Nádraží bylo oficiálně otevřeno 14. června roku 1900. Bylo to vůbec první moderní nádraží navržené pro elektrickou trakci, s luxusní centrální halou, jež dekorovaly sochy a malby připomínajícími římské lázně a baziliky. Dále se zde nalézaly dopravní pásy pro zavazadla, výtahy pro cestující, pět podzemních železničních tratí. Z nádraží Orsay, hlavního bodu „South West France“, po dobu čtyřiceti každý den odjíždělo minimálně dvě stě vlaků. Fasáda nádraží na „rue de Bellechasse“ a podél „rue de Lille“ skrývala grand hotel se skoro čtyřmi sty pokoji – jeho honosnost může být posuzována podle sálu a restaurace – o dekoraci interiéru rozhodl Laloux a realizací byli pověřeni renovovaní umělci té doby.

Avšak díky rapidnímu pokroku mechanizace se nádraží Orsay brzy stalo nepraktickým a hlavní směr dopravy byl natrvalo odkloněn na jinou stanici. Lalouxovo monument byl poté používán pro mnoho různých událostí a potřeb. Krátce po druhé světové válce bylo používáno jako odpočinkové centrum válečných zajatců. V šedesátých letech se mluvilo o demolici a Le Corbusier (mimo jiných) zde navrhoval luxusní hotel. První cenu Tenkrát obdrželi architekti Coulon a Gillet, ale od jejich návrhu bylo rychle upuštěno. Roku 1973 bylo Orsay umístěno na listinu historických památek. A od roku 1978 je památkově chráněnou budovou. Rozhodlo se, že zde bude založeno muzeum, za předpokladu, že se stane mezičlánkem Louveru a Musée national d'Art moderne, reprezentující všechny umělecké směry a významné činy od druhé poloviny 19. století a počátku 20. století.

Roku 1979 byl, ze soutěže konající se mezi šesti architekty specializovanými na renovaci historických budov, vybrán projekt A.C.T. agency (Renaud Bardon, Pierre Colboc a Jean-Paul Philippon). Ve svém projektu, tito tři architekti upřednostnili vchod z „rue de Bellechasse“, kolekci uspořádali podél obrovské haly a tím umocnili sílu otevřeného

prostoru. Vybudováním bočních chodeb po obou stranách zdůraznili centrální halu s původní konstrukcí nádraží, tedy proskleným klenutým stropem. Lalouxovo kovové pilíře a nosníky a štuková výzdoba zůstaly zachovány, zrenovovány a světelně zvýrazněny. Ranná budova se tedy od dnešní příliš neliší.

O designu výstavních místností, stejně s formou architektonického uspořádání, výběrem materiálů a barev, se rozhodlo v druhé soutěži, která se konala roku 1980. Tuto soutěž vyhrála italská architektka Gae Aulenti. Navrhla odvážný architektonický styl, schopný vyzdvihnout ohromnou sílu hlavní lodi a vybraný tak, aby dohromady sladil všechny výstavní prostory. Použila polychromii, na zdech a podlahách je „Boxy stone“ - upravený vápenec z Burgundska. Gae Aulenti docílila „průzračnosti“ a zvýraznění originální architektury.

Nastaly různé technické problémy: budova musela být zajištěna proti vlhkosti, akustika se musela upravit, což bylo dosaženo umístěním rezonátorů v každém okně centrální haly, ohromný prostor 32m vysoký a 130m dlouhý musel být klimatizovaný, a nakonec vystavované práce potřebovaly harmonické osvětlení. Vedlejší osvětlení bylo vybráno co nejbližší dennímu přirozenému světu s výjimkou soch, které potřebovaly přímější zdroj světla. Restaurátorské práce byly vedeny k opětovnému vytvoření luxusního stylu auly navržené Lalouxem a tanečnímu sálu a jídelně bylo navraceno barvy a oslnivosti. Původní budova byla dokončena ve dvou letech, ale to ještě téměř deset let před otevřením Musée d'Orsay. Když se muzeum v lednu r.1986 otevřelo, reakce na něj byly různé, interiér vytvořený A.C.T. a Gae Aulenti byl střídavě chválen a kritizován kurátorským týmem vedeným Michele Lanclottem. Mnoho hlasů protestovalo, nebo nesouhlasilo s novotami, které přinesl tento projekt prezentující práce z období delšího než půl století - 1848-1914. Muzejní expozice zahrnuje obrazy, sochy, dekorativní umění, fotografii, architekturu a samozřejmě i expoziční dokumentaci, kterou doprovází dočasné výstavy, literatura, film, hudba, grafické umění a divadlo.

Muzeum d'Orsay je spojnici mezi Louverem a Centrem Pompidou a od jeho otevření jej navštívilo více než dvacet jedna milionů návštěvníků.

1.2. Z kolejí muzeem-České muzeum výtvarných umění

Velmi podobným osudem, jako měl zámek v Kamenici nad Lipou je na našem území bývalá jezuitská kolej v Kutné Hoře, která byla roku 1998 přidělena Českému muzeu výtvarných umění pro vybudování stálé expozice.

Dne 18. března 1998 bylo České muzeum výtvarných umění v Praze zapsáno do katastru nemovitostí jako vlastník rozsáhlého areálu bývalé Jezuitské koleje v Kutné Hoře. Tím se otevřela cesta k návratu významné památky barokní architektury zpět do života tohoto nádherného města. Nebyl to však úplný začátek nových proměn funkce bývalé Jezuitské koleje. Předání koleje do správy Českého muzea výtvarných umění v Praze Ministerstvem kultury České republiky ovšem předcházela iniciativa vedení města Kutné Hory, na jejíž popud se armáda (roku 1773 byla kolej přeměněna ve vojenskú kasárna, sloužící též jako vojenský špitál, kadetní škola a opět jako kasárna až do 90. let 20. stol., v době ČSSR byla socialistickou armádou využívána jako sklad pneumatik!) rozhodla objekty koleje opustit a předat je pro využití k účelům mnohem bližším jejich původnímu poslání.

Budova Jezuitské koleje v Kutné Hoře byla postavena na exponovaném místě a výrazně se uplatňuje v dálkových pohledech, kde tvoří významnou část charakteristické siluety města. Tato budova je dokladem práce architekta Giovanniho Domenica Orsiho (1633(?) - 1679). Společně s Carlem Luragem (1615 - 1684) a Francescem Carattim (mezi 1615-1620 - 1677) tvoří trojici nejznámějších architektů, kteří působili na našem území v době raného baroka. G. D. Orsi vynikl především v projektování sakrální architektury a jeho návrhy předznamenávají vrcholně barokní tvorbu.

Stavbu rozlehlé kolejní budovy zahájili jezuité, kteří přišli do Kutné Hory roku 1626 až po více než 40ti letech, v roce 1667. Štuková výzdoba detailů fasády a štuková výzdoba v interiéru budovy jsou dokladem toho, že stavební práce byly zahájeny výstavbou severního křídla. Stavba pokračovala postupně přes hlavní křídlo směrem ke chrámu sv. Barbory a dokončena byla před polovinou 18. stol. středním příčným křídlem s letním refektářem, na jehož architektonickém ztvárnění se pravděpodobně podílel i Kilián Ignác Dienzenhofer (1689 - 1751). V tu dobu byla také zbudována patrová spojovací chodba ke kostelu sv. Barbory, dnes již neexistující. Tím získala budova svůj konečný tvar v podobě obráceného písmene "F". Původní půdorysný záměr, který předpokládal kompozici budovy ve tvaru

písmene "E" nebyl nikdy naplněn.

Podél hlavního průčelí na hraně svahu údolí Vrchlice byla ještě zbudována terasa. Ve druhém desetiletí 18.stol. byla osazena řadou plastik od sochaře jezuita Františka Baughta.

Zrušení jezuitského řádu v roce 1773 znamenalo převod koleje do vojenské správy. Pro tento nový účel byly budovy upraveny asi v letech 1776-1777. Další rozsáhlejší úpravy jsou zachyceny až v letech 1843-1844. Pravděpodobně tehdy byla snesena vyšší a štíhlejší střední věž, na jejímž místě je dnes snižená plná atika. Obrys budovy, dynamizovaný třemi vertikálami byl tak zásadním způsobem porušen, zcela proti logice architektonického záměru stavitelů. V letech 1856-1858 byly pravděpodobně přistavěny v nádvořích okrouhlé věžice. Tehdy byla část bývalé koleje uzpůsobena pro účely vojenského výchovného ústavu.

Další stavební úpravy již souvisí s novodobou historií našeho státu. Vojenskému účelu sloužily budovy až do začátku roku 1997 především jako sklady. Cílem rekonstrukce, kterou připravuje České muzeum výtvarných umění v Praze ve spolupráci s ing. arch. Jiřím Krejčíkem, je maximálně přiblížit jednotlivé objekty Jezuitské koleje z hlediska dispozice a vzhledu autentické podoby z doby, kdy tento komplex vyrůstal.

České muzeum výtvarných umění v Praze má v úmyslu zde vystavit kvalitní sbírku českého výtvarného umění 20. století, jejíž exponování bylo dosud možné pouze při občasných krátkodobých tematických výstavách. Strohé raně barokní, původně církevní interiéry a venkovní přilehlé prostory Jezuitské koleje v Kutné Hoře jsou pro instalaci takového souboru uměleckých děl vhodné. Jejich architektonická kvalita a rozsah zároveň vybízejí k vytvoření všestranného kulturního centra integrujícího různé projevy umění. V rekonstruovaných prostorách tak najdou své umístění nejen zmiňované sbírky umění 20. století Českého muzea výtvarných umění v Praze, ale také sbírky barokního umění užitého i volného z obsáhlých fondů Památkového ústavu středních Čech, expozice o dějinách Jezuitské koleje, v níž působil svého času například i Bohuslav Balbín, stejně jako sbírky českého animovaného filmu shromážděné Krátkým Filmem Praha a.s. Rozsáhlý variabilní prostor by měl být rovněž věnován proměnným výstavám moderního a současného výtvarného umění českého a světového. Zároveň se prostory Jezuitské koleje stanou vhodným prostředím pro hudbu různých žánrů, divadlo v rozpětí od "tradičního" až po mezní projevy na hranicích mezi různými druhy umění, pro soudobý tanec, film, ale i pro

společenská setkání, semináře, symposia a tvůrčí dílny. Objekty Jezuitské koleje nabídnou ovšem návštěvníkům i další možnosti trávení volného času. Dále se počítá s umístěním literárního a jazzového restaurant-café, bistra pro malé občerstvení i prodejny uměleckých upomínkových předmětů a literatury o výtvarném umění.

Takto pojaté "centrum umění" by mělo být vázáno nejen na umístění v městě zapsaném mezi památky UNESCO, či na středočeský region, ale mělo by cíleně budovat své vazby k uměleckému dění v celé České republice i ve světě a k partnerským institucím doma a v zahraničí. Proponovaný program expozic a dalších kulturních a vzdělávacích aktivit, který se má plně rozvinout již během roku 2007, má být komponován pro různé věkové kategorie i rozmanité kulturní i odborné zájmy návštěvníků. Snahou Českého muzea výtvarných umění v Praze bude motivovat k návštěvě i rodiny s dětmi a mládež.

Ředitel Českého muzea výtvarných umění v Praze Ivan Neumann hovoří o významu umístění muzea v Kutné Hoře takto: „četnost českých i zahraničních návštěvníků přijíždějících za památkami Kutné Hory na jedné straně a možnost rozšíření kulturního využití času stráveného v historickém městě i za nepříznivého počasí shlédnutím interiérů Jezuitské koleje a širokého spektra vhodně laděných expozic na straně druhé, vzájemně účelně podporují zájmy místa, regionu i Českého muzea výtvarných umění v Praze a posunou tak Kutnou Horu do pozice evropsky významného centra kultury.“

2 ZÁMEK KAMENICE NAD LIPOU

2.1. Historie zámku

První zmínka o existenci kamenického hradu pochází z roku 1348, kdy byl majitelem panství Dobeš z Bechyně a Kamenice. Z této doby není bohužel nic dochováno, nejstarší části pocházejí až z konce 15. století, kdy zde byl vybudován pozdně gotický hrad.

Po roce 1580 započala velkorysá přestavba hradu na renesanční zámek prováděná Janem Malovcem z Malovic, který zde vybudoval čtyřkrídlý zámek s patrovými arkádami.

Po Bílé Hoře získal roku 1623 kamenické panství se zámkem španělský důstojník Jindřich Paradies z Escheide, který se ale výrazněji nezapsal do stavební historie.

Významná je barokní přestavba provedená roku 1744 Marií Terezií z Hartigu provdanou za hrabete Goltze. Marie Terezie upravila vstupní věž do dnešní podoby a přestavěla východní hospodářské křídlo.

Počátkem 19. století začalo třicetileté provizorium, během kterého panství změnilo třináctkrát majitele, kde hlavním důvodem změn byla nalezená ložiska železné rudy. K vyřešení majetkových provizorií došlo až v roce 1831, kdy kamenické panství kupuje Johann Heinrich Geymüller. Od roku 1839 do roku 1842 zde probíhala rozsáhlá přestavba, kterou zámek získal konečnou klasicistní podobu. V následujících letech tu bylo správní centrum panství a zasedal zde okresní soud včetně vězení.

Za první republiky sloužila část zámku k veřejným účelům - v části severního traktu byla umístěna berní správa. Roku 1923 zdědil panství Richard Geymüller, který ve 30. letech uvažoval o využití zámku pro muzejní účely.

Dle dekretu prezidenta Beneše byl ovšem v roce 1945 kamenický zámek zkonfiskován a byl přidělen Ministerstvu zdravotnictví pro zřízení státní dětské ozdravovny, která zde byla provozována až do roku 1998 (viz. níže).

Po zrušení ozdravovny přešel objekt prostřednictvím ministerstva kultury do správy Uměleckoprůmyslového musea v Praze.

V roce 1998 byla zahájena rekonstrukce celého objektu pro muzejní účely.

2.1.1 Dětská ozdravovna

Snahy zřídit v Kamenici nad Lipou dětskou ozdravovnu byly sledovány již v roce 1928, kdy zde bylo zřízeno kuratorium pro postavení ozdravovny, kterou měl zřídit a udržovat Čs. červený kříž, což při osobní návštěvě přislíbila Alice Masaryková. Město pro postavení budovy věnovalo pozemek na Melišku. Ministerstvo zdravotnictví bylo požádáno o klimatický průzkum místa. Průzkum prováděl v roce 1929 dr. Josef Mrkos, který zjistil, že zdravotně klimatické podmínky jsou zde nejlepší z celé oblasti Vysočiny a lze je srovnat s horskými oblastmi v Tatrách. Město proto ve své propagaci využívalo slogan "Vzduch jako v Tatrách." K realizaci celého projektu však chyběly peníze, protože ČsČK všechny finance vydal na adaptaci dětské ozdravovny v Bukovanech.

A tak se město chopilo první příležitosti pro zřízení ozdravovny, jenž se naskytla až v roce 1945 ve zkonfiskovaném zámku barona Geymüllera. Adaptační práce proběhly velmi rychle, aby již v září toho roku mohlo být v ozdravovně umístěno 60 dětí. Další úpravy se prováděly již za provozu a v červenci 1946 byl ústav v plném provozu s kapacitou 200 lůžek! Pobyt dětí byl dvouměsíční. Byly zde umístěny děti podvyživené, trpící hypovitamínózou, laryngitidami a rachitis tarda. V prvních letech po válce šlo zejména o upevnění zdraví, které bylo narušeno válečnými útrapami. Své zdraví si zde upevňovaly i děti vídeňských Čechů. V dalších letech byla při ozdravovně zřízena plně organizovaná škola, na které působilo šest učitelů. Byly zřízeny školní učebny, a tak se kapacita ozdravovny snížila na 180. Děti s vadami řeči byly vedeny odborným logopedem.

V roce 1960 přešla dětská ozdravovna do péče OÚNZ v Pelhřimově.

V roce 1972 bylo vyčleněno 30 lůžek pro děti - rekonvalescenty, kteří přišli z nemocničního lůžka přímo do ozdravovny. Kapacita se tak snížila na 150. Od roku 1980 zde byly přijímány i děti předškolního věku a byla zde zřízena mateřská škola. Bylo přijímáno 60 dětí předškolního věku a 60 dětí školního věku. Vybavení ústavu se stále zlepšovalo - zřídily se herny, rehabilitační pracoviště pro LTV, hřiště atd.

průhled pokoji dětské ozdravovny

Od 1. ledna 1995 přešly ozdravovny z rozpočtových organizací na příspěvkové. Pobyt dětí plně hradily zdravotní pojišťovny. Pobyt dětí byl snížen na 3 týdny. Tyto změny neblaze zasáhly všechny dětské ozdravovny a řada jich musela ukončit provoz, stejně jako ozdravovna v Kamenici (31.8. 1998).

2.2 Charakteristika zámku

Areál zámku leží na okraji městského centra, v severovýchodním rohu hlavního náměstí. Jeho hranice je vymezena na severní straně hrází Zámeckého rybníka, na východní straně údolím říčky Kamenice s protějším zalesněným vrchem Melíškem. Jižní stranu tvoří svažité zahrada s terasami a parkovou úpravou, mezi jejími dřevinami vyniká památná lípa. Nárožní věž zámku s průjezdem do nádvoří je obrácena k městu.

Zámek vznikl postupnou přestavbou středověkého hradu, založeného ve 13. století na skalní vyvýšenině nad řekou Kamenicí. Po velmi výrazné stavební fázi renesanční byl do dnešní podoby převážně upraven v polovině 19. století. Je to čtyřkřídlová budova obklopující vnitřní obdélné nádvoří. Má jedno podzemní a dvě nadzemní podlaží, sedlovou střechu a nad průjezdem v jihozápadním rohu nízkou věž.

Dvorní dvoupodlažní fasády jsou na třech stranách tvořeny arkádovým ochozem, jenž byl v 19. století v patře uzavřen obvodovou zdí s okny. Na čtvrté straně - východní - se arkáda nedochovala. Vnější fasády dostaly svou poslední podobu v období klasicismu a byly upraveny dosti jednotně. Pravidelný rytmus oken, rámovaných štukovými šambránami, je svázán výrazně profilovanou korunovou římsou, plošší římsou mezipatrovou a doplněn

na nárožích plastickým kvádrováním.

Střecha všech křídel zámku byla v minulém století výškově sjednocena. Je sedlová, s trémovým krovem vaznicové soustavy. Předchozí krytina z pálených tašek byla při poslední opravě nahrazena měděným plechem, shodně s krytinou bání nad věží. Tato generální oprava střechy proběhla v devadesátých letech.

Vnitřní uspořádání zámku je v přízemí a patře převážně dvoutraktové s arkádovou chodbou na dvorní straně, v podzemí tato chodba chybí. Místnosti jsou zastropeny ve spodních dvou podlažích klenbami různého typu, převládá valená klenba s výsečemi trojbokými nebo pětibokými. Také dvorní arkádový ochoz v přízemí a patře je zaklenut valenou klenbou se styčnými výsečemi. Nad patrem byly v 19. století provedeny ploché stropy, a to většinou z hraněných trámů, hustě kladených bez záklopu.

2.3 Revitalizace zámku Kamenice nad Lipou

2.3.1 Památkové zhodnocení

Zámek přes svoji výškově nevýraznou polohu hraje velmi významnou roli v prostředí města. Jeho charakteristická silueta s nárožní věží nad vstupem je neodmyslitelná od prostoru hlavního náměstí a celého městského jádra a spolu s památkou Lipou - dnes na rozdíl od zámku zůstalo jen torzo - představuje hlavní symboly města Kamenice.

Stavba zámku je památkově cenným dokladem postupné proměny středověkého opevněného šlechtického sídla na renesanční zámek italského typu, v době klasicismu pak oděný jednotně pojatým reprezentačním vnějším pláštěm do dnešní podoby.

Vzhledem k tomu, že zámek v Kamenici nad Lipou měl bohatou stavební historii a složitý stavební vývoj od gotického hradu přes renesanční zámek až k současnému stavu, byl zpracován podrobný stavebně-historický průzkum Doc.ing.arch. Jiřím Škabradou, bez něhož nebylo možné odpovědně navrhovat různé statické zásahy, přenášející síly do konstrukcí, o kterých by tak nebylo nic známo. V průběhu provádění jednotlivých průzkumů a vyhodnocování zadaných sond do podlah, ke zdem, apod. podle přání statika, odhalení skrytých konstrukcí při instalování nového rozvodu topení, došlo k překvapivým nálezům, které korigovaly původní koncepci znovuobnovení objektu.

2.3.2 Koncepce využití

Navrhovaný způsob využití zámku vycházel z jeho dnešních rozměrů a prostorového uspořádání, bez nároků na zvětšování jeho objemu nebo kapacity a bez nutnosti stavebních zásahů negativně měnících dochovaný charakter budovy nebo narušujících její urbanistickou úlohu. Z hlediska památkově architektonického byl pro zámek výrazně vhodnější než způsob dosavadní a umožňoval rehabilitovat především vnitřní prostorové uspořádání stavby, zejména odstranit většinu památkově a architektonicky nevhodných úprav, vynucených provozem ozdravovny (značná část byla odstraněna v rámci přípravných prací).

Jedním z hlavních cílů nové koncepce využití zámku je výrazné posílení jeho kulturně společenské role. Jeho otevření veřejnosti bude z hlediska kulturního života i turistického ruchu nesporným přínosem pro město Kamenici i okolní kraj.

Vedle provozů UPM bude zámek sloužit zčásti i městskému úřadu a městskému muzeu.

Přízemí zámku, přístupné přímo z náměstí po obezděném mostě bude sloužit převážně veřejnosti. Sem budou umístěny především expozice a společenský sál.

Patro, kdysi reprezentační a obytné, bude vyhrazeno pro depozitáře nábytku UPM, bydlení a administrativu.

Spodní podlaží, které má povahu částečného podzemí s možností přímého osvětlení, větrání a vytápění, bude využito především pro další expoziční okruh UPM, depozitáře městského muzea a kavárnu se zahradní terasou.

Expozice budou věnovány instalovaným sbírkám UPM a městského muzea, kde část bude m.j. věnována městu Kamenici a okolnímu kraji. Vedle toho bude v zámku zřízena samostatná expozice věnovaná zámku, jeho historii a stavebnímu vývoji, kde vedle textových a obrazových informací bude svébytným exponátem sama budova zámku s jeho historickými prostory a stavebními konstrukcemi.

2.3.3 Zásady řešení

Revitalizací celého objektu byl pověřen specialista na “znovuožívání“ historických objektů ing.arch. Jan Adámek, se kterým spolupracovalo velké množství odborníků.

Pro návrh stavebních úprav zámku byly vytyčeny tyto zásady:

- odstranit nevhodné novodobé stavební a technické zásahy, vynucené předchozím provozem a rehabilitovat tak předchozí postupný stavební vývoj budovy
- respektovat starší stavební fáze v rozsahu 14.-19. století, t.j. maximálně využít původní stavebně dispoziční uspořádání pro nový provoz
- nezbytné zásahy realizovat podle možnosti principem adice - přidáním k původním konstrukcím
- stavebně dispoziční úpravy, vynucené novým provozem, provádět jako dočasné a odstranitelné
- minimalizovat trvalé zásahy do původních konstrukcí (vedení nových sítí po povrchu, v existujících průduších a dutinách, v drážkách již v minulosti do zdiva a omítek vysekaných, umístění nákladního výtahu mimo objekt, kotelny do prostoru půdy)
- obnovit cenné prostory a stavební prvky v souladu s novým provozním využitím
- při obnovování starších vývojových fází provést památkové, technické a ekonomické vyhodnocení každého zásahu a dokumentaci původního stavu

2.3.4 Stav po převzetí objektu a následná renovace

Dvorní dvoupodlažní fasády jsou na třech stranách tvořeny arkádovým ochozem, jenž byl v 19. století v patře uzavřen obvodovou zdí s okny. Na čtvrté straně - východní se arkáda nedochovala. Vnější fasády dostaly svou poslední podobu v období klasicismu a byly upraveny dosti jednotně. Pravidelný rytmus oken, rámovaných štukovými šambránami, je svázán výrazně profilovanou korunovou římsou, plošší římsou mezipatrovou a doplněn na nárožích plastickým kvádrováním.

Střecha všech křídel zámku byla v minulém století výškově sjednocena. Je sedlová, s

trámovým krovem vaznicové soustavy. Krytina z pálených tašek byla při předchozích opravách nahrazena měděným plechem, shodně s krytinou bání nad věží. Tato generální oprava střechy proběhla krátce před převzetím zámku do správy UPM.

Krytinu z měděného plechu, kryjící celý zámek včetně věže, bylo potřeba na mnoha určených místech rozkrýt, a to nejen v souvislosti s opravou dřevěných konstrukcí krovu, ale i pro obnovu ubouraných komínových těles. Systém nástřešních žlabů a svislých dešťových svodů zůstal s malými úpravami zachován.

Vnitřní uspořádání zámku je v přízemí a patře převážně dvoutraktové s arkádovou chodbou na dvorní straně, v podzemí tato chodba chybí. Místnosti jsou zastropeny ve spodních dvou podlažích klenbami různého typu, převládá valená klenba s výsečemi trojbokými nebo pětibokými. Také dvorní arkádový ochoz v přízemí a patře je zaklenut valenou klenbou se styčnými výsečemi. Nad patrem byly v 19. století provedeny ploché stropy, a to většinou z hraněných trámů, hustě kladených bez záklopu.

Nosné zdivo bylo převážně kamenné, ve vyšších partiích patrně i cihelné. Je ho stav byl uspokojivý bez významných zjevných poruch. Vlhkost zdiva zřejmě díky skalnímu podloží ani ve spodních partiích nepřekračovala běžnou míru. Nosné kamenné a cihelné zdivo, jehož tloušťka je proměnlivá a ve spodní úrovni dosahuje až několika metrů, nevyžadovalo výraznějších a naléhavých stavebních úprav. V místech bez omítek byla poškozená místa opravena. Vnitřní nosné zdivo bylo podle potřeby lokálně opraveno nebo staticky zajištěno v průběhu celkové obnovy.

Pro přemísťování deponovaných a vystavovaných objektů měl být k severnímu průčelí zámku postaven celoprosklený výtah na samonosné konstrukci. Od jeho realizace se v průběhu stavby upustilo, především z důvodu očekávané malé frekvence pohybu předmětů.

Stěny nenosné dělicí, zděné z kamene a cihel a novodobě též lehké na dřevěné kostře, se jevily v uspokojivém stavu. Poloha značné části dělicích příček však byla zcela nevhodná vzhledem k původním klenutým prostorům a vyžadovala jejich odstranění. Nevhodné novodobé dělicí příčky byly z větší části odstraněny v rámci přípravných stavebních prací. Nejvýznamnějším zásahem byla obnova velkého renesančního sálu v severovýchodním nároží přízemí, objeveného při přípravných průzkumových pracích. Sál sklenutý v 16. století na dva střední toskánské žulové sloupy byl později předělen silnými kamennými příčkami na několik místností (příčky z 19. století nevhodně členily klenuté místnosti pro výrobní provozy).

renesanční sál po rekonstrukci

Vybouráním dispozičních příček byl dále obnoven původní prostor dělové bašty při severozápadním nároží přízemí zámku.

V místech, kde zdivo vykazovalo poněkud zvýšenou vlhkost, byly odstraněny zjevné příčiny tohoto stavu (zatékání do fasády, prosakování srážkové vody v nádvoří, paronepropustná podlaha) a provedeny další potřebné stavebně technické úpravy (ventilace místností obnovenými komínovými průduchy ve spojení s temperováním, aplikace sanační omítky na spodních partiích zdiva).

Omítané plochy vnitřních stěn a stropů byly podrobeny restaurátorskému průzkumu, který až na malé výjimky nezjistil žádné mimořádně cenné vrstvy omítek a maleb. Přesto byly dochované omítky při stavebních pracích v maximální míře ušetřeny destruktivních zásahů.

Omítky dvorních i vnějších fasád byly opraveny včetně barevných nátěrů.

Komínová tělesa vedená převážně ve zdivu nebyla s výjimkou kotelny v provozu. Mnoho jich bylo při opravě střechy odbouráno do úrovně půdy a značná část průduchu zde zůstala zcela nezakryta.

Stavební obnova komínových průduchů, v minulosti z velké části zasypaných a v úrovni půdy odbouraných, byla významná jak z hlediska architektonického výrazu stavby, tak z hlediska stavebně technického. Novodobý cihelný komín, postavený po r. 1945 pro kotelnu ústředního vytápění a rušivě prostupující interiéry tří podlaží nad sebou, byl zbourán a porušené konstrukce (zdivo, stropy a dveře) opraveny.

Stropy jsou převážně tvořeny klenbami, v podzemí jsou zčásti jednoduché valené, klenuté z kamene a neomítané. Vedle nich jsou novější klenby s velkými výsečemi, kryté omítkou s plastickými hřebínky v průniku. Oba typy vyžadovaly, až na malé výjimky, pouze úpravu povrchu (spárování, omítky). Pouze v sále při jihovýchodním nároží bylo v souvislosti s částečným obnovením velkého sálového prostoru nutno provést nové podchycení klenby a na ní sedící silné zdi v přízemí.

Také celé přízemí je zastropeno různými typy valených kleneb s výsečemi, omítnutých s hřebínky v průniku výsečí. Zde bylo dosti významným zásahem uvolnění dodatečně podezděné rozsáhlé klenby s dvojicí středních sloupů v sále při severovýchodním nároží. Tato klenba s vícenásobnými styčnými výsečemi je svým půdorysným rozsahem zcela výjimečná a obnovení sálu výrazně přispělo k obohacení architektonického výrazu zámku (viz. výše).

Povalové stropy nad patrem jsou hladce omítané na rákosu upevněném na spodní ploše trámů a nenesou žádné štukové dekorace. V některých místnostech na nich byly zjištěny dekorativní malby v několika vrstvách (část sond zůstala odkryta).

Patro bylo zastropeno převážně plochými dřevěnými stropy, z části tvořenými nepříliš obvyklým hustým roštem trámů spojovaných kolíky (povalový typ). Ve východním křídle byla část stropů v minulosti snížena, patrně vzhledem k dispozičnímu členění na menší místnosti. Také stav plochých stropů se jevil jako uspokojivý (dodatečné porušení sálových prostorů příčkami).

Okna všech fasád byla novodobou zjednodušenou replikou předchozího typu dvojitého okna dvojkřídlého nebo čtyřkřídlého s poutcem, mající novodobé kování. Okna byla opravena, natřena a osazena novým vrchním kováním namísto typového.

Dveře byly většinou ještě staršího typu rámového s kazetovými výplněmi, často s původním mosazným kováním. Podle potřeby jsou chybějící exempláře doplněny replikou. V nových dispozičních úpravách jsou použity hladké dveře v dřevěných zárubních. Zrenovována byla rovněž vrata vstupní brány.

dveře vstupní brány

Historické kované a litinové prvky - zábradlí schodišť, mřížová vrata vstupu do zahrady v podzemí, markýza nad vstupem do východního křídla apod. - zůstaly zachovány a opraveny. Naopak odstraněny byly naproti všechny novodobé svařované mříže na oknech vnějších i dvorních fasád a další obdobné doplňky.

Původní mosazné nebo železné kování dveří a oken - zámky, kliky, závěsy - bylo zrestaurováno a podle potřeby doplněno o repliky.

Vedle kamenných prvků, které jsou prostým stavebním materiálem bez zvláštní tvarové úpravy a hodnoty, zasluhovaly zvláštní pozornost kamenné články s architektonickým nebo i sochařským tvarováním.

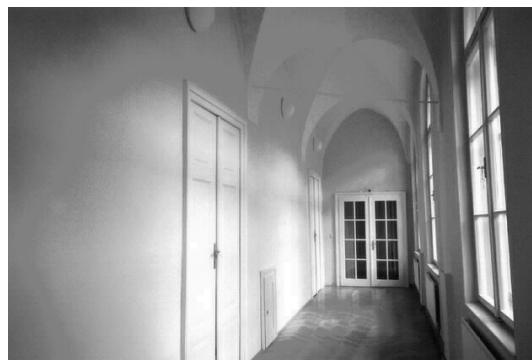
nalezená hlavice sloupu

Nejvýraznější součástí stavby jsou především žulové toskánské sloupky arkádového ochozu v přízemí, jejichž drobnější obdoba v patře je však již více než 150 let zazděna do obvodové zdi s okny. V přízemí byla dvojice obdobných sloupů, podpírajících klenbu, objevena také v sále severovýchodního nároží. Dále je v přízemí několik profilovaných dveřních ostění, z nichž starší pocházejí ještě z doby před velkou renesanční přestavbou, nejmladší pak z přelomu 19. a 20. století.

Vedle architektonických článků jsou zde kamenné reliéfy, osazené v minulosti do zazdívký jednoho ze starších portálů v arkádě nádvoří.

Všechny kamenné prvky vyžadovaly přísnou ochranu a jejich nezbytné ošetření provedli kvalifikovaní pracovníci a za odborného památkového dohledu.

V patře byla obvodová zeď uvnitř arkádového ochozu opatřena dodatečně zapuštěnými skříněmi s dřevěnými dvířky a obkladem. Tato úprava byla staticky i architektonicky zcela nevhodná a bylo nutno ji odstranit.

chodba v patře. vlevo-stav v období dětské ozdravovny, vpravo-současný stav

Podlahy spodního podlaží byly tvořeny dlažbou z kamene nebo cihel z části patrně dusanou hlínou a zčásti i novodobou betonovou mazaninou. V obou případech bylo nutno místnosti pro nový provoz opatřit novou cihelnou dlažbou kladenou kladenou na šterkový podsyp do lože z vápenné malty.

vlevo-bývalá kotelna dětské ozdravovny vpravo- současný stav

V přízemí byly podlahy zakryty převážně celoplošnou krytinou z dehtové lepenky nebo PVC, což výrazně zhoršovalo jejich větrání a mohlo zvýšenou vlhkostí způsobovat destrukci podlahových vrstev i přilehlých konstrukcí. Pod PVC deskami se ukrývaly podlahy z dubových vlysů, kladených v klasové vazbě na hrubou podlahu z fošen s polštáři v násypu, které bylo možno po odstranění zbytků PVC krytiny a po opravě nadále použít.

V patře zámku byly téměř ve všech místnostech podlahy z dubových vlysů různých formátů v klasové vazbě, které byly také opraveny a ponechány. V místnostech příslušenství ve východním křídle byla provedena nová keramická dlažba.

vlevo- průhled místnostmi v patře při rekonstrukci

vpravo-po dokončení rekonstrukce

Dlažba velké části půdního prostoru, tvořená cihlami naplocho kladenými do malty, byla opět zachována a opravena.

Dlažba průjezdu ve věži, tvořená dřevěnými špalíky vymezenými trámovými rámci, byla důkladně opravena a ponechána.

Arkádová chodba po obvodě nádvoří byla vydlážděna z čtvercových žulových desek, úhlopříčně kladených do násypu, tyto byly ošetřeny a ponechány.

Vnitřní plochu nádvoří bylo nutno snížit o podstatnou část pískové vrstvy navezené v minulém období a provést novou kamennou dlažbu.

Pro zlepšení tepelně technických poměrů v kritických místech byla vytvořena vstupní zádveří. U obnoveného vstupního schodiště z průjezdu věže do patra je to oddělení schodišťového prostoru od haly v patře prosklenou příčkou v dřevěné konstrukci. V jihovýchodním koutě nádvoří byla vybudována prosklená stěna (v ocelovém rámu), chránící trojici schodišť do podzemí před pronikáním větru, deště a sněhu.

prosklená stěna ve východním koutě nádvoří

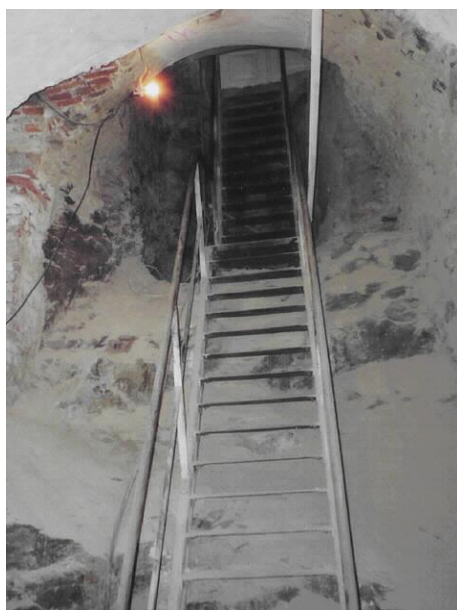
Všechna dochovaná schodiště, spojující podlaží mezi sebou, byla zachována a opravena. Stejně to platí i o krátkých schodištích, vyrovnávajících rozdílné úrovně.

Při průzkumu stavby byla zjištěna další dvě schodiště, v minulosti vyřazená z provozu a částečně i zrušená. V podzemí jižního křídla na styku s hlavní věží byl odstraněním zadržky zpřístupněn prostor jednoramenného schodiště vedoucího do přízemí. Jeho horní část byla v nedávné minulosti přestropena betonovými prefabrikovanými deskami. Toto schodiště nebylo pro nový provoz obnoveno, ale jeho odkryté konstrukce byly konzervovány a ponechány pro případné pozdější využití.

přestropená schodiště

Návrh vzájemného propojení prostorů a úrovní v podzemí severního křídla vycházel z dochovaných prostorových a konstrukčních vztahů a opíral se i o doklady historického stavu. Tím bylo ovlivněno m.j. řešení schodišť mezi místnostmi a jednotlivými úrovněmi obnoveného sálu v severovýchodním nároží. Odhalení nejstarších zatím zjištěných stavebních konstrukcí původního hradu v souvislosti s masivem hrubě vylámané skály bylo ponecháno, jako názorná součást expozice věnované historii zámku.

schodiště ve skále, vlevo-stav při rekonstrukci vpravo- současný stav

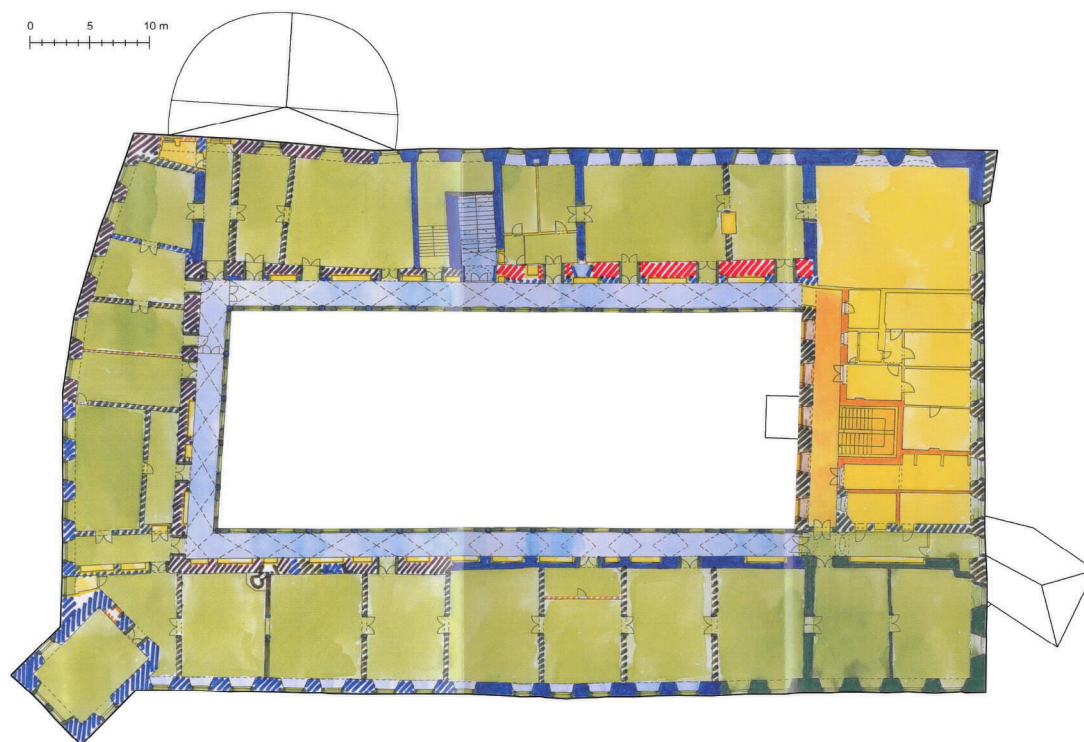
Vnější parkové plochy po obvodě zámku jsou udržovány městem Kamenice.

zámecký park- současný stav

slohové

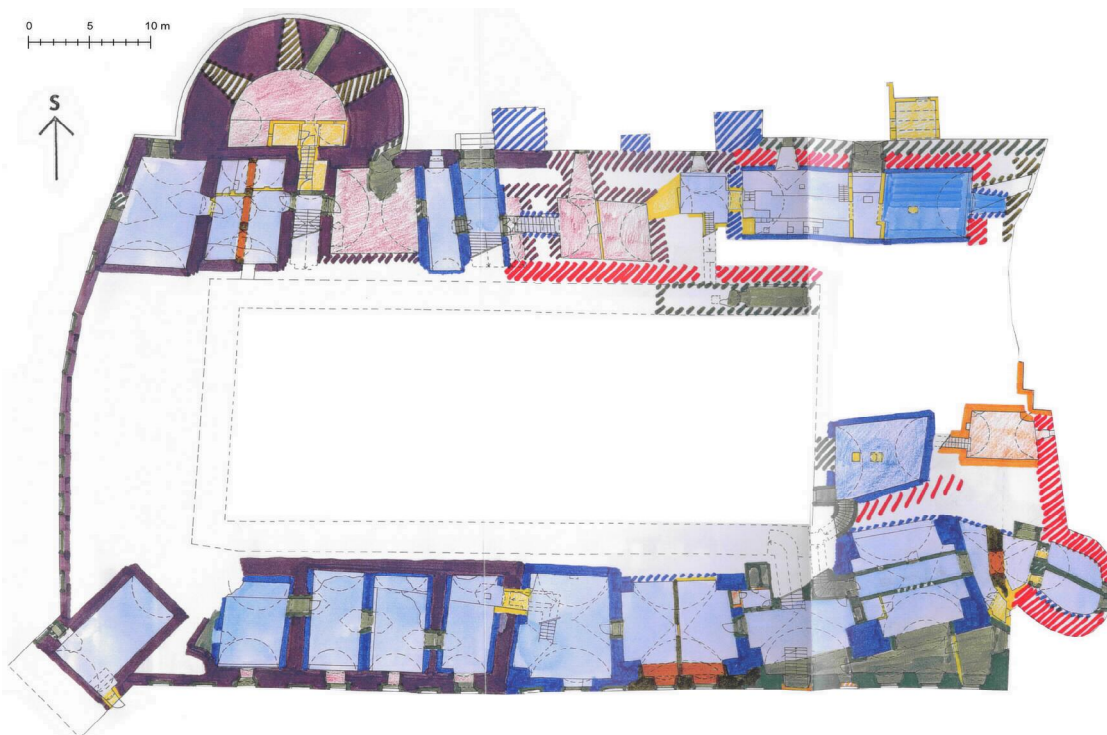
Vyhodnocení stavebně historického průzkumu Doc.ing.arch. Jiřím Škabradou

PATRO stav před rekonstrukcí-půdorys

PŘÍZEMÍ stav před rekonstrukcí-půdorys

PODZEMÍ stav před rekonstrukcí- půdorys

2.4 Co bude následovat

Zrekonstruovaný zámek byl slavnostně otevřen na přelomu června a července roku 2004 , za velké účasti odborné i neodborné veřejnosti. Na slavnostním otevření se podíleli i studenti University Tomáše Bati, Fakulty multimediálních komunikací oboru Prostorového Designu, kteří již dříve na zámku byli několikrát přítomni (díky spolupráci s UPM) a mohli tudíž sledovat jeho postupnou obnovu.

Ale nebylo to poprvé co byl zámek otevřen, od ukončení činnosti ozdravovny, návštěvníkům. Ve dnech 11. a 12.9. 1999 se zde konala improvizovaná prohlídka zámku, kde se návštěvníci mohli seznámit s historií zámku a jeho stavebním vývojem. Vystaveny byly i dobové fotografie a plány budoucího využití zámku. Vyhlídková trasa vedla podloubím s ukázkou jednotlivých stavebních prvků (gotické prevety, poloodhalené toskánské sloupy v renesančním sálu (bývalé to prádelně).

odhalený toskánský sloup

Dnes je již zámek úspěšně zrekonstruován (až je těžké si představit, jak hrůzný byl jeho stav) a čeká na své plné využití, jež se každým dnem blíží. Původní záměr se pomalu stává skutečností. Je připravována stálá expozice nábytku v patře zámku a znovuzrozený gotický sál se bude pyšnit stálou expozicí jedinečného uměleckého kování.

ZÁVĚR

Zámek prošel mnoha staletími s mnoha proměnami, tou nejzásadnější, v tom nepříliš šťastném smyslu slova, byla přeměna šlechtického sídla na dětskou ozdravovnu . Tento zásah mnoho prostor zámku poznamenal, musíme si však uvědomit, že na druhou stranu provoz dětské ozdravovny udržoval celou stavbu v provozuschopném stavu včetně oprav střechy, fasád a podobně.

Dnes po zdařilé rekonstrukci je téměř nemožné uvěřit, že fotografie zachycující opravné práce, byly pořízeny právě na kamenickém zámku. Ani stopa po dostavbách komunistické éry, ani otisk po zubu času v místních zdech. Prostorné sály čekají s otevřenou náručí na nové staré exponáty lačnicí po lidech, hostech kochajících se nabídnutou „hostinou“.

Zdi uvyklé na neustálé promítání stínů, prostory zvyklé na neustálý pohyb, jež byl pro kamenický zámek v období ozdravovny tak příznačný, opět ožijí přílivem čerstvé energie proudící skrze oči dychtivé po umění, historii, poznání. Zámek, a nejen on, dostane novou mizu do žil. Novou náplň, ze starého skomírajícího se stává mužem v nejlepších letech, jenž našel opět smysl proč jít dál.

Kamenický zámek se vrátil opět na světlo, na mapu významných historických objektů, podpořen novou náplní, muzejní.

Kamenický zámek opět žije a to díky osvěceným lidem z Uměleckoprůmyslového muzea a odborníkům, za všechny jmenujme pana ing.arch. Jana Adámka, kteří probudily tohoto “spáče“, jenž snad nadlouho zůstane vzhůru. Vzhůru pro všechny, jenž si váží kvality.

Tato revitalizace splnila svou podstatu. Navrátila, znovuzrodila.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

750 let Kamenice nad Lipou (1248-1998), publikace vydána městským úřadem Kamenice nad Lipou roku 1998

ZEMÁNKOVÁ, Helena. *Tvořit ve vytvořeném*

vyd. Vysoké učení technické v Brně a Akademické nakladatelství CERM, Brno, 2003

ISBN (VUT v Brně) 80-214-2365-X

ISBN (CERM) 80-7204-281-5

LECOCQ, Charles. *Société Francaise de Promotion Artistique. ORSAY*, ISTR-BL
Strasbourg, 1995, 555084 – ISSN 1242-9198

ERA 21. vydavatel ERA group spol.s r. o., Šlapanice
ISSN 1213-6212

ČESKÉ MUZEUM UMĚNÍ V KUTNÉ HOŘE. Dostupný z WWW:

<http://www.cmvu.cz/KH.html>

Soukromý archiv ing.arch. Jana Adámka